

BANK AAN DE BLAAK UIT HET KASSIERS-KEURSLIJF GEBROKEN

SCHETS VAN DR. G.H. HINTZEN (1851-1932)

DOOR PETER HINTZEN¹⁾

Zoals bekend, is Rotterdam in het laatste kwart van de vorige eeuw danig 'uit de kluiten' gewassen. Letterlijk! De bedrijvigheid nam toe. De tonnage van binnenvallende schepen vervijfvoudigde. Als een magneet trok de Maasstad mensen aan; de bevolking verdubbelde.

Dit was een grote uitdaging voor de bedaarde, deftige burgerij. Rotterdam was vooral kleinsteds en 'locaal'. Veel trager dan de haven kwam het kredietwezen bij de kassiershuizen op gang. De vier Rotterdamse kassiershuizen: R. Mees & Zoonen, de Gebr. Chabot, Jan Havelaar & Zn. en P.S. Madry & Zn. waren conservatief en voorzichtig. Het betalingsverkeer in Rotterdam hanteerden zij als *hun* monopolie. Daarom zagen zij de in 1863 opgerichte Rotterdamse Bank als een bedreigend 'Paard van Troje', vooral toen deze instelling haar zaken van Batavia naar Rotterdam verlegde. En tegen het oprichten van de Rotterdamse 'Bijbank' van de Nederlandse Bank verzetten zij zich vele jaren totdat zij in 1865 moesten capituleren²⁾.

Traditioneel werkten de handelsfirma's in Rotterdam voornamelijk met kapitaal van de eigen familie. Gefortuneerde particulieren plachten hun geld te beleggen in veilige, vaak buitenlandse overheidsobligaties (Rusland, Oostenrijk), zeker niet in de 'waaghalzerij' van handel en nijverheid!

De Rotterdamse kassier was van huis uit bewaarnemer van geldspecie tegen een kassiersloon. Hij was geen 'echte' bankier. Als hij voorschotten verleende, deed hij dit niet om een tijdelijke vermogensbehoefte van een bedrijf te dekken, maar 'om andere financiële zaken met de cliënten te kunnen doen, bijvoorbeeld door het krediet te koppelen aan het afsluiten van een verzekering'³⁾.

Want natuurlijk deed de Rotterdamse kassier aan assurantie! Verzekering is een eerste behoefte van de scheepvaart.

De kassier betaalde en inde geld voor zijn cliënten en verhandelde wissels. (Dat innen en betalen van geld was geen *sinecure*! Zak-

ken zilvergeld moesten worden versjouwd. Bankbiljetten werden in de jaren '30 en '40 van de 19de eeuw, anders dan in Amsterdam, in Rotterdam beschouwd niet als betaalmiddel, maar 'als papier op Amsterdam'. Immers, deze biljetten kwamen uit Amsterdam, namelijk van de Nederlandse Bank⁴).

Van lieverlee ontdekte de kassier dat hij het hem toevertrouwde geld winstgevend kon uitzetten. Maar toen de in 1861 opgerichte *Commandietkas* het waagde rente op deposito's te vergoeden, scholden de Rotterdamse kassiers haar uit voor 'bandietenkas'. Spoedig dwong de concurrentiestrijd hen tot volgen.

De meest dynamische kassier van Rotterdam was in die tijd mr. Marten Mees, 'man van de daad'! Zijn brede belangstelling, liefde voor Rotterdam, vakbekwaamheid en werkkraft hebben veel op gang gebracht in de Maasstad.

In 1893 was Marten Mees 65 jaar en wilde zich geleidelijk terugtrekken. Maar snel achter elkaar overleden zijn medefirmanten en zoons Henri en Rudolf. Hij zag zich gedwongen opnieuw van het 'Privé-kantoor naar beneden te komen' naar de bedompte ruimte van het personeel. De patroons hielden zelf de boeken bij⁵).

Marten bleef, na verdere sterfgevallen in de familie Mees, alleen over in de firma met zijn 40-jarige neef Wijnand Mees. Nu moest hij buiten de familie omzien naar iemand die de zaken van hem kon overnemen. Dat viel hem zwaar, want sinds 1733 waren uitsluitend Meesen firmant geweest. Zijn keus viel op George Herman Hintzen; hij stelde in diens 'bekwaamheid en soliditeit' vertrouwen⁶). Door Hintzen geleid, is R. Mees & Zoonen - een instelling geheel met Rotterdam vergroeid - geworden tot een moderne middelgrote bank. Ondertussen hadden Havelaar en Madry het hoofd in de schoot gelegd en Chabot ging veel minder mee met de opwaartse golf van groei. In dit artikel staan wij stil bij Hintzens bemoeienis met de bank; in het stuk dat, naar aanleiding van zijn overlijden, in het *Rotterdamsch Jaarboekje* 1933 van de hand van mr. W.A. Mees verscheen, werd dit aspect buiten beschouwing gelaten 'daar', zoals Wijnand Mees meende, 'deze mededeelingen [toen nog] een te intiem karakter' bezaten⁷).

George Hintzen (geb. 1851) was afkomstig uit een Amsterdamse koopmansfamilie (tabak). Na de toen gebruikelijke handelsopleiding in Amsterdam, Londen en Le Hâvre werd hij reeds vroeg (op 23-jarige leeftijd) in de koffiefirma Philippi & Co te Rotterdam opgenomen. Daar viel hij met de neus in de boter: tengevolge van de verbeterde scheepvaart kwam er een overaanbod van Brazili-

aanse koffie op de Rotterdamse markt. De aloude, bedaarde driehoekshandel Indië-Rotterdam-Duitsland werd bruusk onderste boven gesmeten. Grote verliezen werden geleden. Menig bedrijf ging over de kop. Maar weerbaarder dan anderen door zijn zelfstudie van de economische processen, hield Hintzen Philippi & Co drijvend en rendabel.

Het zakenleven had zijn belangstelling. Toch konden hem beurs en handel niet volledig bevredigen. Lichtenauer noemt hem een *mercator sapiens*⁸). Inderdaad was hij altijd bezig de theoretische achtergronden te bestuderen van wat hij tegenkwam.

Als rechtgeaard liberaal van de Manchester School, aanhanger van John Stuart Mill en geboeid door de ultraliberale dwarsligger Herbert Spencer, zag Hintzen in de menselijke samenleving een samenstel van wetmatigheden. Deze op te sporen en te gehoorzamen achtte hij noodzakelijk. 'Stelselloos' was zijn ergste scheldwoord. De taak van de overheid, vond hij, moest strikt beperkt worden. Laat het aan de verantwoordelijkheid over van de burgers, meende hij.

Met armenzorg ging hij zich bezighouden omdat er lukraak hulp werd verleend. Stelselloosheid leidde, zo meende hij, tot juist dat pauperisme dat men zei te bestrijden. Op 27-jarige leeftijd werd hij oprichter van de Vereniging tot Armenzorg. Deze organiseerde huisbezoek en deed antecedentenonderzoek om de *deserving poor* op te sporen.

Het was in het zich kwijten van deze bredere maatschappelijke verantwoordelijkheid dat Marten Mees en Hintzen elkaar het eerst tegenkwamen en leerden waarderen. In de Vereniging voor Handelsbedienden 'Mercurius' waarvan zij commissarissen waren, werkten zij samen aan een pensioenregeling en ijverden voor 'doorwerken', d.w.z. het afschaffen van de lange lunchpauze op de kantoren. Zo kon de huisvader 's avonds bij zijn gezin zijn.

De Amsterdammer Hintzen raakte ingeburgerd in de Maasstad. Hij trouwde met Doortje s'Jacob (zij hebben vier kinderen gekregen). Daardoor ging hij deel uitmaken van de gesloten kring van deftige Rotterdamse families. In 1888 werd hem verzocht als liberaal de stad in de Tweede Kamer te vertegenwoordigen. Dit werd een grote vervulling, want het 'algemene belang' - dat wilde hij bovenal dienen. Sociale en economische vragen hadden zijn bijzondere aandacht.

Binnen het liberalisme voltrok er zich een scheiding der geesten. Mannen als Goeman Borgesius, Kappeyne van de Coppello en

Van Houten wilden de overheid een belangrijker rol toekennen bij het bestrijden van het groeiend stedelijk pauperisme. Jongliberalen werden zij genoemd.

Hintzen sloot zich aan bij de Oudliberalen. De staat mocht niet - zo meende hij - voor de armoede verantwoordelijk worden gesteld. Hij bestreed de Jongliberalen: op theoretische gronden - de armoede werd niet door de staat veroorzaakt; en op praktische gronden - de leniging zou de draagkracht van de staat te boven gaan⁹).

Twee kiesperiodes zat hij in de Kamer. Met grote voldoening. Hem werd gevraagd naar de Rotterdamse gemeentepolitiek over te stappen. Hij deed dit gezien 'de kans dat ik met mijne politieke beginselen eerlang toch door de kiezers zou worden uitgeworpen'¹⁰). Het afscheid van de Kamer viel hem zwaar. Maar het was hem totaal vreemd toe te geven aan de 'volksgunst'.

De functie van wethouder van Financiën in Rotterdam was hem op het lijf geschreven. Een strenge en zuinige beheerder van de kas in tijden van grote uitbreiding is hij geweest. Wie de handelingen van de Raad (1898-1902) doorleest, ziet dat hij niet ontvankelijk was voor een appel op, naar zijn mening, misplaatst gevoel. Een verzoek van het Algemeen Nederlands Werklieden-Verbond aan de Gemeente om voor de door haar aanbestede werken een minimumloon en een maximum werkdag vast te stellen, wees hij af; want 'het is hier te doen is om inmenging van de overheid tot regeling van het loon'. De overheid dekt haar kosten niet uit de bedrijfswinst, maar uit belastingen die verhoogd kunnen worden. Dit zou concurrentievervalsing kunnen veroorzaken, aldus Hintzen¹¹).

Het wethouderschap was voor hem de ideale vorm van het dienen van het 'algemeen belang'. De gemeentepolitiek was, zoals hij later terugblikkend zou stellen, 'toen nog niet vergiftigd. Katholieken, antirevolutionairen, christelijk historischen werkten eendrachtig samen met de liberalen die de meerderheid waren'¹²). Het SDAP-blad *Voorwaarts* had een andere mening. 'Dat waren zalige tijden', schreef het socialistische dagblad sarcastisch. 'Het liberalisme op het hoogtepunt van zijn macht... De zaken onmiddellijk voor elkaar. Zonder dat men gehinderd werd door roode pottenkijkers! Het belang der bezitters, pardon, het 'algemeen belang' steeds voorop¹³!'

De uitnodiging van Mees (1902) verraste hem totaal. Hij aarzelde. 'Deelneming in de directie van een andere bankinstelling, van

de Amsterdamsche Bank b.v. (waarvan hij sinds 1885 lid van de Raad van Toezicht was), zou ik zeker hebben afgewezen, maar hier betrof het een Rotterdamsche firma van hoog aanzien, waarmee ik vroegere jaren in nauwe verbinding had gestaan en van wier firmanten ik veel vriendschap had genoten¹⁴).’ De firma had hem dringend nodig; zo moest hij een jaar lang de bank met het wethouderschap combineren.

Had hij goed gekozen? Hij tekent op: ’Het heeft mij veel moeite gekost, mij...te bevrijden van zeker zelfverwijt dat ik de behartiging van mijn persoonlijk meer materieel belang boven het dienen van het algemeen belang had gesteld. Ik zag daarbij te zeer over het hoofd, dat ook in mijn nieuwen werkkring dat algemeen belang in velerlei opzicht op den voorgrond zou treden¹⁵).’

Met toewijding heeft hij het nieuwe werk ter hand genomen. Bij Mees was het bestuur collegiaal; ’belangrijke besluiten dienden via het meerderheidsprincipe genomen te worden¹⁶). Samen met de reeds genoemde mr. W.A. Mees en aanstonds andere associés: mr. Philippus Mees (ingetreden 1903) en mr. Rudolf Mees (ingetreden 1910) heeft Hintzen gewerkt. Maar in de firma is niets gebeurd ’waarin Hintzen niet de hand heeft gehad of een leidende rol in heeft gespeeld¹⁷). De 74-jarige Marten Mees zegt in zijn notities: ’Toen Hintzen op ’t kantoor gekomen is, ben ik mij langzamerhand minder met de zaken gaan bemoeijen¹⁸). Makkelijk vond hij dat niet: ’Als men zolang als ik *chef* geweest is, is het een ondragelijk gevoel *bijloper* te worden¹⁹).’

In 1902 ’was de firma zelf nog bijna uitsluitend kassiersfirma. Schuchter richtte zij de eerste passen naar het bankiersbedrijf. Nog kort voor Hintzens komst werd een chèque op het buitenland, die door een van de cliënten besteld werd, geleverd door de Rotterdamsche Bank of Marx & Co...²⁰).’ Pas recent was men saldi gaan aanhouden bij banken in Londen, New York, Parijs, Berlijn, etc.; buitenlandse correspondenten had men nog niet. Het kantoor had slechts drie telefoonaansluitingen. Een verbinding met Amsterdam krijgen was moeizaam en tijdrovend. Er was wel een schrijfmachine, maar die werd stuntelig bediend. Het aantal rekeninghouders over wier credietsaldi rente werd geïnd was gering. Het bedrijf was bekrompen behuisd aan de Blaak. Maar daarin kwam in 1905 verandering. Men betrok een verbouwd pand te zelfder plaatse met gevel van architect Posthumus Meyjes.

De zaken namen een hoge vlucht. Het bedrijf werd een noemenswaardige depositobank en begon in toenemende mate han-

delskredieten te verlenen. Het begaf zich 'via opbouw van een correspondentennet met enthousiasme op het terrein van nationale en internationale betalingsverkeer'²¹). Toen Marten Mees in 1912 bij de bank op bezoek kwam (hij was in Eefde gaan wonen), schrok hij van de stormachtige uitbreiding der zaken. Was niet elk voorschot 'hachelijk'? Dat had hij eens gezegd. Hij had aan die opmerking toegevoegd dat kredietaanvragers zorgvuldig moesten worden doorgelicht op hun levenswandel (gokken, spilzucht, etc.)²²).

Bij zijn bezoek in 1912 irriteerde hem de nieuwe gang van zaken. Bekommerd zag hij dat 'zijn' bank bezig was uit het oude, vertrouwde keurslijf te barsten. In zijn privénotities pende hij neer: 'Ik heb ernstig op kantoor gezegd, dat, als zij voortgingen zulke grote voorschotten te geven (lees: kredieten), ook al waren die volkomen zonder gevaar voor verlies, zij maatregelen moeten nemen. (Ik heb hun gezegd) dat zij moesten bedenken dat men, ook bij een run op het kantoor, in staat moest zijn iedereen binnen enkele dagen zijn saldo terug te geven. Hintzen beweerde dat toch algemeen wordt aangenomen dat hoogstens tweederde ineens opgevraagd werd, en dat zij daarom middelen genoeg hadden.' Marten voegde hieraan toe: Hintzen 'domineert, meer dan goed is, de andere associés door zijn enorme werkkraft en zijn bijzonder grote bekwaamheid'²³).

Maar Marten beseftte niet dat zijn opvolger maatregelen had genomen. In 1910 was de 'Rotterdamse Clearing' in werking getreden. Dat was Hintzens werk geweest.

Zoals het R. Mees & Zoonen-Gedenkboek van 1920 stelt: 'Rotterdam was achterlijk in zijn geldverkeer (gebleven). De meeste betalingen geschiedden nog in bankpapier en specie; van chèques werd in den omloop weinig bemerkt... In geschriften (o.a. een niet gesigioneerde reeks artikelen van Hintzen in de NRC) werd nadrukkelijk op de gebreken gewezen... Het gevolg was dat de Rotterdamse Bankvereniging, de Wissel -en Effectenbank en onze firma in 1909 het initiatief namen, en bij wijze van proef tot onderlinge clearing overgingen... (vervolgens) sloten tien banken en bankiers (kassiers) een overeenkomst met de Bijbank (van de Ned. Bank)... De Rotterdamsche clearing is een groot succes geweest... Een belangrijke besparing van ruilmiddelen is bereikt²⁴).' Deze clearing maakte het mogelijk met een veel kleinere kas grote zaken te doen!

Hirschfeld citeert in zijn dissertatie de verwondering van een Engelsman (in de 19de eeuw) die het contrast signaleert tussen New York en Nederland: Amerika geeft bloeiende handel, toene-

84. De hal van de bank van R. Mees & Zonen (ca. 1935). Foto E.M. van Ojen.

mende rijkdom, schommelende rentestand te zien; Nederland grote en groeiende kapitalen, weinig zaken, lage, stabiele rente²⁵). Daarin kwam nu verandering, ook in Rotterdam!

Hintzen heeft het dienen van het 'algemeen belang' kunnen combineren met het werk in de bank. O.a. zat hij in de Staatscommissie betreffende de financiële toestand van de gemeenten (1903-1907). Van 1906 tot 1917 was hij ten tweede male lid van de Kamer van Koophandel. In die functie bestreed hij de voorstellen tot wijziging van invoerrecht-tarieven. Hij weigerde echter het voorzitterschap van de Kamer.

In de Eerste Wereldoorlog werd hij benoemd tot voorzitter van de Steuncommissie voor de oorlogswerklozen, een moeilijke taak, gezien het feit dat de prijzen veel sneller omhoog schoten dan de uitkeringen.

Ook werd hij lid van het Uitvoerend Comité van de Nederlandse Overzee Trustmaatschappij (NOT), een particulier lichaam, dat (ver)ordenend in het bedrijfsleven optrad en dat aan de oorlogvoerende landen garanties kon verstrekken betreffende contrabande die de Nederlandse regering wegens haar afzijdigheid niet kon geven. De NOT heeft veel gedaan om Nederland en koloniën althans van het meest nodige bevoorraad te houden. Maar toch konden de vele beraadslagingen in Den Haag niet verhinderen dat Nederland steeds meer aan de Engelse blokkade werd blootgesteld die bedoeld was om Duitsland op de knieën te dwingen en dat de Duitsers in de NOT niets dan een door Engeland bevoogde Nederlandse *Nebenregierung* zagen.

De NOT heeft er toe bijgedragen dat Nederland buiten de oorlog is gebleven: zijn voorzitter C.J.K. van Aalst kon als niet-officiële tussenpersoon tussen de geallieerden en onze regering dienen. De Duitsers dreigden met invasie; het was hun menens. Wegens Van Aalsts tussenkomst kon Den Haag met toestemming van Londen en Parijs aan de eis tot doorvoer van bepaalde goederen toegeven²⁶).

In de oorlog lag het bedrijfsleven grotendeels stil; toch bracht de buitengewone toestand extra-rompslomp mee. Voor Hintzen persoonlijk was die tijd slopend; hij oefende drie vrijwel dagvullende functies uit.

Een groot aantal andere ondernemingen kreeg zijn aandacht. O.m. de Gist- en Spiritusfabriek te Delft (creatie van J.C. van Marken, een neef van Marten Mees), een onderneming met een voor die tijd opmerkelijk sociale instelling: daar werd voor het

eerst een bedrijfs-'kern' gevormd, een personeelsvertegenwoordiging die als voorloper van de huidige ondernemingsraad kan gezien worden²⁷).

Hintzen was een nijver en bescheiden mens. Klein van stuk, haatte hij het op de voorgrond te treden. Op mensen waarmee hij te maken had straalde hij bezieling uit. Tevens kon hij als zakenman keihard zijn (tegen 'stelselloosheid'). Het personeel bewonderde en vreesde hem, want hij verwachtte van hen de inzet die hij ook zelf opbracht. Hij was conservatief: naar verluidt, de laatste die in Rotterdam een hoge hoed bleef dragen.

Rond 1920 zette Hintzen voor het Mees-personeel een pensioenfonds op - toen iets baanbrekends. Dat was 'een lastig werk', schrijft hij aan zijn zoon, omdat de fiscus het in het fonds gestorte geld 'gewoon' wilde belasten. De stichtingsvorm bracht echter uitkomst²⁸).

In 1926, toen Hintzen de firma vaarwel zegde, bezat R. Mees & Zoonen bijkantoren in Amsterdam, Den Haag, Schiedam, Delft en Vlaardingen.

Geen 'drijvende kracht van de economische modernisering' werden de 'conservatieve' en 'behoedzame' Rotterdamse kassiers, constateert het boekje *Twee kassiers te Rotterdam*²⁹). Wel heeft R. Mees & Zoonen een bijdrage kunnen leveren aan het verbeteren van de kredietmogelijkheden en aan een vlotter betalingsverkeer in de Maasstad.

Bij de zgn. 'grootbanken', die motor van verandering en vooruitgang werden, bleef de bank van Mees achter. Oorzaak daarvan was dat zij verkoos vennootschap onder firma te blijven. Zij weerstond - in tegenstelling tot wat Marten Mees in 1912 had gevreesd - de verleiding 'de goede, oude solide zaak van R. Mees & Zoonen' over te laten gaan 'in een Naamloze Vennootschap'. 'Ik vrees', zo pende toen Marten neer, 'dat Hintzen, die natuurlijk geen oude affectie voor de zaak heeft, gemakkelijker daartoe zou besluiten'³⁰). Maar ook deze niet-naamdrager had oog voor het voordeel van grotere intimiteit die het familiekarakter van de bank bood, ook al werkte de beslotenheid belemmerend op de groeiomgelykheden.

De Rotterdamsche Handelshoogeschool - voorloopster van de Erasmus Universiteit - maakte George Hintzen eredoctor (1928).

In 1932 tekent Ernst Heldring, president van de Nederlandsche Handel Maatschappij, (die o.m. in de NOT met hem had samengewerkt) in zijn dagboek op: 'De oude heer Hintzen is op 81-jarige

leeftijd overleden. Een uitmuntend econoom, een hoogstaand man, die alles voor het algemeen belang overhad, wars van Strebrei en met een voortreffelijk inzicht in zaken, iemand waarvoor men het hoofd buigt³¹).

NOTEN

1) Een kleinzoon van dr. G.H. Hintzen en auteur van *Rotterdam en de eeuw van het goede geweten*, Zaltbommel 1989.

2) *Mees & Chabot - Twee kassiers te Rotterdam*, CBG, Erasmus Universiteit cahier 1, april 1986, 52-64.

3) *Mees & Chabot*, 47.

4) R. Mees, *R. Mees & Zoonen 1720-1920*, Rotterdam 1920, 40.

5) W.C. Mees, *Man van de daad, Mr. Marten Mees*, Rotterdam 1946, 477 en 484.

6) Mees, *Man van de daad*, 631.

7) W.A. Mees, Dr. G.H. Hintzen, *Rotterdamsch Jaarboekje* 1933, 42.

8) W.F. Lichtenauer, in *Biografisch Woordenboek van Nederland* dl. II, Amsterdam 1985, 231.

9) G.H. Hintzen, *Praeadvies Vereeniging voor Staatskunde en Statistiek*, Rotterdam 1894, 43-44 (aanwezig in de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag onder S. 1406).

10) G.H. Hintzen, *Herinneringen uit mijn leven*, 33 (fotocopie aanwezig in de bibliotheek van het Gemeentearchief Rotterdam. onder IX C 86).

11) Handelingen van de Gemeenteraad Rotterdam, 23-11-1899.

12) Hintzen, *Herinneringen*, 35.

13) *Voorwaarts*, 10-1-1931.

14) Hintzen, *Herinneringen*, 37.

15) Hintzen, *Herinneringen*, 38-39.

16) *Mees & Chabot*, 28.

17) *Ermezo* (Personeelsblad van R. Mees & Zoonen) no 53-54, 25-1-1926, toespraak ter gelegenheid van Hintzens uittreden uit de firma.

18) Notities van Marten Mees voor zijn kinderen, 45 (in het bezit van zijn kleinzoon dr. H.N. Boon te Den Haag).

19) Latere notities van Marten Mees (eveneens in het bezit van dr. H.N. Boon), gedateerd 1 april 1912.

20) *Ermezo*, no. 53-54, 25-12-1925.

21) *Mees & Chabot*, 51.

22) *Mees & Chabot*, 46.

23) Latere notities van Marten Mees (dr. H.N. Boon) d.d. 1 april 1912 - ook aangehaald in P. Hintzen, *Rotterdam en de eeuw van het goede geweten*, 221

24) R. Mees, *R. Mees & Zoonen 1720-1920*, 66.

25) H.M. Hirschfeld, *Het ontstaan van het moderne bankwezen* (dis-

sertatie), Rotterdam 1922, 35.

26) Ch. A. van Manen, *De Nederlandsche Overzee Trustmaatschappij*, dl. IV, 's-Gravenhage 1933, 284.

27) I.J. Brugmans, *Paardenkracht en mensenmacht*, 's-Gravenhage 1961, 426-427 en Mees, *Man van de Daad* 364-399.

28) Brief van G.H. aan H.C. Hintzen d.d. 22-2-1920.

29) *Mees & Chabot*, 49.

30) Latere notities van Marten Mees (dr. H.N. Boon) d.d. 1 april 1912.

31) *Herinneringen van Ernst Heldring*, Groningen 1970, 1011.